

1. Dialektologiaren bideak

Zer da dialekto bat?

Definizioak: linguistikoa:

ezaugarrien multzoa edo sistema, baina tasunen arteko lotura bakarra geografikoa da (ez gramatikala)

geografia jakina duen mintzo edo ezaugarri talde / multzo / sistema bat

Dialektoa orain artean geografari loturik egon da, gizarte hartu-emanen arteko errutinizazioari: gizarteak eragin ditu dialektoak eta gizarteak desegin edo aldarazi ditu dialektoak (higikortasuna eta hartu-emanen aniztasun edo dibertsifikazioa, kanpo harreman-sareak)

Dialektoaren beste ezaugarri baitezpadako bat, denbora: bat eta bera da ordukoa ere, baina ez da berdin orain: *-io- aditz erroa Euskal Herrian

Otxoa Arin Ordizia (1713): Goierriko euskararen grabitazio indar linguistikoaren aldaketa historikoa

Beriain: *cinducen vs. zenituen & zinituen & zintuen*

Historikoki aldaketa izan da ezaugarri berrien abiaguneei dagokienez, dialekto zaharren hedadura eta irudia aldatu da: **Gasteiz, Iruñea, Zuberoa**

Giltza: arrazoi soziologikoak, Bilboren ekonomia eta gizarte-indar apala eta Gasteizen gizarte-indar gora. Beste giltza bat: hedadura geografikoaren logika.

Bi premisa: Bilbo XIV arte ez dago sendo, ezaugarria ez daiteke Bizkaitik Deba ibarrera edo Araba ekialdera hel, aiseago heltzen dira geografikoki Gasteiztik abiatuz gero.

Arabako ezaugarri berriak Bizkaian sendotu: Araban *-kin* eta *-gaz*, Bizkaian *-gaz* nagusi.

bizkaiera vs. arabera: *-gaz* vs. *-kin*; Bizkaiko ekialdean zer da *-kin*, zaharra ala berria?

Arauarekiko hartu-eman: orain aintzat hartzen da eta gazteen mintzoaren gaiarekin gainjartzen edo mozorrotzen zaigu; baina zenbait lekutan euskara irakaskuntzan arautu gabe dagoelako edo gazte batzuk alfabetatu gabe daudelako, eskualdeko ezaugarriek badiraute etxean euskaraz mintzo diren gazteen artean

2. Soziolinguistika

* gazteen mintzoa...

* eskualdeko kolorea galdu duten mintzoak:

Beste leku batzuetan ere halaxe da, orain berean ari dira dialektoak galtzen. Industrializazioaren ondorio den urbanizazio bilakabidea & homogeneizaziorantzko joera orokorra, herri-mintzoak kolorez gabetzen ari dira. **Italiako** mintzoen egoeraz diharduen Sobrero-ren 1977ko azterketa batean (Görlach 1999: 187), eredu estandarren hedadura eta **dialekto nabarmen edo markatuen beheraldi “drastikoa”** aipatzen zaizkigu.

Alemanian ere antzera dabilta: XX. mendearen bigarren erdian aleman estandarretik urrunago dauden hegoaldeko dialektoak dira berenetik gehien utzi edo galdu dutenak; idazle batzuek eraiki duten *Southern Standard High German* delako eredia finkatuko eta gorpuztuko ote den oraino ikusteko dagoen gauza da (Anzenhofer 1998: 101).

Are bortitzagoa da oraino **Danimarkan** gertatu dena: herritarren % 5 mintzo da soilik sortu den alderdiko dialektoan, gainerako danimarkar guztiak mintzoz kopenhagetartu dira. Mende honen bigarren erdian izugarri gertatu omen da hizkuntza-desberdintasun geografikoen apaltzea, dialektoak berdintzera jo da. Berdinkaritze edo *dialect levelling* bilakaera horretan, ezaugarri estandarrak herrialde guztian gaindi hedatu dira, Kopenhagen mintzatzen den aldakirantz gertatu da konbergentzia (Kristiansen 1998). **Alemanez mintzo den Suitzako** alderdian ohiz begi onez ikusirik izan da dialektoa (Moulton 1968: 452), baina badirudi dialektoaren egoera on hori makurtzen hasia dela (Christen 1998: 53). **Frantzian** ere dialektoak dagoeneko galdurik daude; eskualdeetako molde batzuek badiraute, baina dialektoen izaeraren eta egituraren sendotasuna galdurik dago.

3. Dialektoaren egoera

Joan Veny-k lau aldaera eman ditu: batetik egoera normalean dagoen dialektoa, jendeek egunero ohiz baliatzen dutena; adibidetzat **katalanaren dialekto gehienak** dakartza. Dekadentzian sartua den dialektoak, berriz, bere hiztunik gehienak galdu ditu eta beste hizkuntza bat nagusitu da; esate baterako, **Rosselló-ko dialekto katalana**, frantsesak apalerazi duena. Dialektoen hondarrek osatzen dute hirugarren era: beste hizkuntza bat nagusitu ondoan ere, ahoskera batzuetan edo lexikoaren arlo tekniko edo semantiko berezi batzuetan dialektoaren hondarrek iraun dute. Gaztelania baliatzen duten eremuetako mintzo batzuetan garai batean nagusi zen aragoieraren aztarnak ageri dira; **Orihuelako** eskualdeko castellano-murciano delakoan, substrato lexiko antzean **hegoko valentzieraren hondarrek** iraun dute. Hondarreko saila itzali diren dialektoek osatzen dute: mozarabea genuke adibide bat (1986: 30). Euskal Herrian ekialdeko nafarrera osatzen zuten **zaraitzuera eta erronkaria** mintzoak genituzke, lehena laurogeiko hamarkadan eta bigarrena laurogeita hamarreko hamarkadan galduak.

Era berean, bizimoduaren homogeneousazioa, hainbat hiritan *urban variety* direlakoan nortasuna ere ahultzen ari da: **Belgikako Brujasko** mintzo urbanoa **mendebaleko flandesera orokorrak irentsi** du, azken honek etorkia nagusiki baserri girokoa eta orain arteko erabilera suburbanoa badu ere (Taeldeman 1998: 16). Euskal Herrian ere badaude fenomeno honen zantzuak, urbanoxeak diren **Donostiako eta Tolosako mintzoak**, biak ari baitira urtzen, zeharo urtu eta gesaldu direla ez esateagatik.

Lehenago ez zen honela, herria agrafoa zen eta estandarrik ez zegoen:

elizako euskara, bertsolariena...

Arratia, Markina, Tolosa, Leitza, Lapurdi, Baigorri, Hazparne... **herrikoak edo eskualdekoak ez ziren tasunekin batera ibiltzeko balia zitezkeen**

4. Zein ezaugarri eta zenbat ditu dialektoak, euskalkiak?

Saihetsetan / erdialdean desberdin jokatzen da irizpideak baliatzeari begira.

Ezaugarri eskusiboak vs. ezaugarrien konbinazio eskusiboak (Araba & Burundako euskara).

Ezaugarri berriak: hizkuntza ezaugarri berri bat iraultza da.

Arkaismoak baldin badira minoritarioak behar dute eta bereizketa gardena behar dute finkatu, eta beste berrikuntza batzuekin eskualde berera biltzen badira, hobe, gizarte edo erkidegoaren barreneko kohesioa adierazten arituko lirateke.

Sistematikoak: hizkuntzaren gramatikaren barrunbean inplikazioa duten fonologia, morfologia edo sintaxiko ezaugarriak; **baita lexikoak ere? eta fonetika?**

a) Ohiko lana: Baztango euskara

- Basaburua: Esteribar, Ultzama
- Erdigunea: Arraioz, Lekaroz, Gartzain, Irurita, Elizondo, Elbete
- Oronotz-Mugairi: Bertizarana, Malerreka
- Baztangoiza: Baigorri

b) Amikuzeko eskuararen ezaugarriak: batasunik ez, ezaugarri berrien sailak ez doaz uhin berean

Zuberoari begira: Ugari dira Amikuzen, ekialdeko herrietan bereziki. Hona sorta bat:

adret ‘antzetsua’ (Zoho), *agrada izan* ‘gogoko izan’ (Ame) —Zuberoatik landa Ipar Euskal Herriko aspaldiko idazle zenbaitek erabili zuten, baina egungo ahozko mintzoan nagusiki Zuberoan ageri da—, *aidürü* ‘zain’ (Zoho) & *aiduru* (Bith),¹ *amiñi bat* ‘pixka bat’ (Uha, Bith),² *arraitzuli* ‘bigarren aldiz joan’, *azkazi* ‘ahaidea’ (Behau, Bith) & *askazi* (Arb), *ek(h)i* ‘eguzkia’ (Laph) —Trebitch-ek Amorotzen dakar 1913an eta guk Oztibarreko Jutsin bildu dugu—, *elge* ‘alor landua’ (Ora, Mar, Zoho) —Trebitch-ek Amorotzen dakar 1913an—, *eontsi* ‘erauntsi, jardun’ (Ora, Bit, Lab, Arbe), *erdiro* ‘arraildura’ (Zoho), *gei* ‘nahia’, ‘asmoa’ eta ‘itxaropena’ adierazten du hein batean —Uharte-Hirin, Laphizketan eta Zohotan entzun dugu, baina Ilharren ezezaguntzat eman digute—, *gozaita* ‘eguzaita, aitapontekoa’ (Uha, Behau), *haboro* ‘gehiago’ (Arbe) & *haboo* (Bit), —baita txikigarria ere: *abooxia* (Beh, Lab, Gam) & *haooxia* (Ilh, Arbo, Dom), Erronkarin *ob(o)ro* egiten zen eta Oztibarreko Larzabalen ere bada—, *herexa* ‘hatza’ (Zoho), *idoki* ‘kendu’ (Zoho), *iüükatü* ‘igurikatu’ (Ilh) & *iüükatzen* (Lab) —Mehainen *idurikatu* bildu dugu eta Armendaritzeko Beñat Karrikak ere badakar (1990: 23, 51)—, *lo(b)iro* (Uha, Zoho) & *lobiu* & *lohiru* ‘etxe aintzina, samatsa, basakurtea, lobioa’, *mainkhatu*³ ‘min hartu’ (Zoho), *ñago* ‘arbia’ (Uha, Zoho, Olh)

¹ Beñat Karrika armendariztarrak badakar liburuan (1990), baina Armendaritzen hitza Amikuzekotzat eman digute.

² Dena den, *amiño* ere baliatzen da Bithiriñan. Erronkarin, Zaraitzun eta Nafarroa Beherean ere *amiño bat* esan ohi da eta egun ere honelaxe baliatzen da Zuberoa sailhetseko Olhaibin edo Arüen.

³ Arberoan dioskutenez, ‘min hartzea’ adierazteko *maikhatu* baliatzen da Amikuzen. Zuberoan *mankhatü* ‘min hartzea’ eta ‘huts egitea’ da.

—Zuberoan Larrasketek *ñabo* dakar—, *oro* ‘guztiak’ (Uha, Ora, Mar, Ilh, Gam, Arbo, Zoho, Lap) & *oo* (Mar, Gam, Zoho, Lap) —Oztibarreko Jutsin edo Heletan bezala—, *oski* ‘oinetakoak’ (Mar, Ame, Ilh, Gam, Zoho), baina Zuberoako Olhaibin *huñetakuak* entzun dugu; dena den, 1596ko Bizkaiko *RS* atsoitz bildumak ere badakar *oski*—, *pharte hun!*,⁴ *solamente*⁵ ‘bakarrik (Gam), soilik’, *thini* ‘gailurra, muturra’ (Zoho) —Ibarrolako Salaberrik badakar—, *zeñhü* ‘ezkila’.

- Arberoako eragina, Euskal Herriko erdigunetikakoa, hein batez Hazparnekoa edo Lapurdikoa: Oragarre, Amoretze
- Bardozeko euskararen egitura?

Apezpikutegiak: Akizeko Nafarroa: Landibarre, Oztibarre, Amikuze

- Oztibarre - Garaziko eragina: Uharte-hiri
- Jutsi - Zuberoa

5. Dialektoak edo azpidialektoak finkatzean arazoak

Pavle Ivić (1962: 34): Considering the multitude of isoglosses crossing one another in all possible directions, territorial dialects have often proved to be fictitious entities, established on the basis of arbitrarily chosen features, or on the basis of extralinguistic criteria; ikus “On the structure of dialect differentiation”, *Word* 18, 33-53.

Eskualdeko dialektoen iruzurra: ultzamera, bizkaiera, Sakanerak (2005), ezaugarriak eta arazoa.

Arakilgo datu batzuen azterketa

1) Sakanako ezaugarrien konbinazio eskusibotzat jo diren tasunak:

⁴ Martxüetan eta Amendüzen formula balioa du, agur bati erantzuten dio, baina ez da lagunartekoa, etorri dena agurtu nahi dela argi uzten du, ezezagun baten aitzinean edo: *Egün hun / Bai zuri ere pharte hun!* Zuberoan Ithorrotzen lehen agur gisa entzun dugu, guri halaxe esan baitigute etxe batera agertzean. Bestalde, *EHHA*-k Domintxainen dakar eta halaber, Larrasketek Barkoxeko Larraja auzoan. Oztibarren (*pharte on*) eta Zuberoako Urdiñarben, Sohütan eta Altzürükün ere erabiltzen da.

⁵ Zibozeko Madeleine Jauregiberri zuberotarrak: *ordian, ez da phena solamente mintzairiaren galtzia* (de Rijk 1999: 160).

1) *-a + a > a* soiltzea; Burunda da horretan berezia mendebaleko *-a + a > ia* egiten duelako. 2) *i* eta *u* ondoko *a* palatalizatzea. 3) Burundan ez bezala, *ei > ai* irekiera ez gertatzea. 4) *baztar* ‘bazter’ edo *asarre* ‘haserre’ adibideetan ttip aitzineko *e* jaistea. 5) Hitzen atala den berezko *-a* galtzea. 6) Aferesiak eta sinkopak. 7) Kontsonante ozenen palatalizazio edo bustidura automatikoa. 8) Burundako mintzoaren alderantziz, *beño* ‘baino’, *guaño* ‘oraino’, *giñen & giñan* ‘ginen’ adibideetan *nd* kontsonante talderik ez izatea. 9) Inoiz *n* aitzineko *o* bokala *u* bilakatzea. 10) Erdal maileguetan *-on* bukaera ibiltzea. 11) Edute genitiboko pluraleko morfema *-en* izatea. 12) Datibo pluraleko morfema *-ei* izatea. 13) Kasu instrumentalean *-s* ibiltzea. 14) Destinatiboan eta prolatiboan *-tako* morfema erabiltzea. 15) Bizidunen *beitten & beitteko* morfemak erabiltzea inesiboan eta leku-genitiboan. 16) Adlatibo bukatuzkoaren morfeman *nd* talderik ez izatea eta *-(r)año* ibiltzea. 17) Moduzko aditzondoak sortzeko *-ki* atzizkia erabiltzea. 18) “eduki” aditzaren forma trinkoetako pluralgilea *-zki* ez, *-z-* izatea. 19) Partizipioari eransten zaizkion *-ta* eta *-rik* modu atzizkiak izatea. 20) Partizipioaren atzizkia *-atu* izatea eta ez *-au*. 21) Nor Nork aditz sailaren iraganean *-i-* egotea eta ez *-e-*: *giñu(b)en* ‘genuen’, *ziñu(b)en* ‘zenuen’, *giñuzki(y)en* ‘genituen’. 22) Partizipioetako *-i* bokalaren sinkopa. 23) Partizipio analogikoak: *izendu* ‘izan’, *yondu*, *oondu & eondu* ‘egon’, *jakindu*, *ibildu*, *bieldu* ‘bidali’, *itzuldu* ‘itzuli’. 24) Etorkizuna adierazteko *-en* aditz atzizkia. 25) Bigarren pertsona singularreko *y-* aditz morfema. 26) Iraganeko aditz sintetikoetan *-a-* erabiltzea: *nakien*, *zakien*... 27) “etorri” aditzaren era trinkoa ez, “eldu izan” aditza jokatzeko. 28) Ahaleko aditzen ordain “al izan” perifrasiak erabiltzea. 29) Juntagailu hautakari bakarra *o(o)* ‘edo’ izatea. 30) Aditzen perifrasietan *-tia eman* (*jatia eman* ‘jatera eman’, *yatia eman* ‘edatera eman’) eta *utzi*, *lagundu* eta *jakin + -tzen* erabiltzea. 31) Kausazko perpausetan *beit-*, *-lakos* eta *zengati*... *-n* menderagailuak erabiltzea. 32) *al* partikula galdetzailea ez erabiltzea (baina Lazarragak badakar).

2) Irañetako eta Arakilgo euskara Sakana erdialdeko mintzotik saihesten duten ezaugarri ugari daude; batzuek iradokitzen digute Arakil ibarra eta Irañeta herria Nafarroa Garaiko erdiguneko Gulibar, Itza, Txulapain edo Atetz ibarrei begira ere bizi izan direla, eta beste batzuek Iruñerriko euskarari begira ere bazegoela, Iruñeak gizarte eta ekonomia aldetik garrantzia izan duela. Ikuspegi pansakanarra deusetan ere laguntzen ez duten ezaugarriak dira, Sakana erdialdeko herri gehienetan erabiltzen ez direlako:

- 1) **j- > x-* txistukari sabaiaurrekoa.
- 2) Hirugarren mailako *ore* ‘hura’ singularreko erakuslea.
- 3) Adina edo garaia adierazten duen *-zutu* atzizkia Irañetako *zarzutu* edo *gaztezutu* hitzetan.
- 4) Hego-nafarreraz bezala, ahaleko iraganeko adizkietan *-eza-* gabeko aldaerak: esaterako, Irañetako *neuken* ‘nezakeen’, *zouken & zuken* ‘zezakeen’.
- 5) Hego-nafarreraz bezala, ohiko *-k-*ren ordain, hiketa maskulinoko *-t-* morfema.
- 6) Nor Nori Nork aditz sailean *-it-* pluralgilea.
- 7) Bigarren pertsona pluraleko *-zte-* (ohiko *-zue*) egiletasun eta datibo morfema.
- 8) “izan” aditzaren Nor sailean, hirugarren pertsona pluralean guztizko asimilazioa gibelerat: *dee* ‘dira’, *zeen* ‘ziren’.

9) Hirugarren pertsona pluraleko *-te* egiletasun eta datibo morfema.

10) “joan” aditzaren forma trinkoetan Nafarroa gehieneko sistema, *daye* ‘doa’, ez Burundako edo Sakana erdialdeko sistemak.

3) Sakana erdialdeko bereko ezaugarriak fonologian: *aungi* ‘ongi’, *auntzi* ‘ontzi’, *auspel* ‘ospel’ diptongoak, *ai* > *ei* aldaketaren maiztasun handia (*bei* ‘bai’, *jei* ‘jai’, *lasei* ‘lasai’), *fake* ‘bake’, *yaman* ‘eraman’, *yan* ‘edan’, *laurri* ‘neurri’, *lazka* ‘nazka’, *udse* ‘ura’ aldaerak... Aditzaren morfologian **eradun* errotik eratorri adizkiak. Sintaxian *nolabeitt* partikula azaltzailea ekar liteke, Sakana erdialdean nahiz Burundan erabiltzen dena. Aurkeztu ditugun ezaugarri hauek guztiak ez dira Nafarroa Garaiko erdigunekoak ezta ekialdekoak ere.

1) Sakana erdialdeko *yakusi* ‘erakutsi’ / *eakusi* & (*a*)*akusi* (Irañeta) edo Sakana erdialdeko *yosi* ‘erosi’ / *erosi* (Irañeta) aurkakotasunek, ez dute Irañetako mintzoa Sakana erdialdekora inguratzen. Burundako eta Sakana erdialdeko berrikuntza espezifiko hori, mintzo hauei horren tankera berezia ematen diena, ez da Irañetakoa edo Arakilgoa.

2) *-rtz-* / *-st-* kontsonante taldeen arteko lehiari dagokionez, Uhartetik eskuin *ortzegun*, *ortzillere*, *ortots* ageri direla adierazi behar da; ezaugarri honetan Sakana erdialdeko euskara eta Arakilgoa ez dira bateratzen, bereizten dira.

3) Ez dago egoera nahasirik Irañetan *larru*, *lasei* ‘lasai’, *naurri* ‘neurri’ eta *nazka* hitzak erabiltzean, horixe delako Nafarroa Garaiko erdigune zabalean dagoen errealtatea; erabilera honekiko guztiarekiko Irañeta eta Arakil geolinguistikoki koherenteak dira. Sakana erdialdeko *larru*, *lasei* & *lasai* ‘lasai’, *laurri* ‘neurri’ eta *lazka* ‘nazka’-rekiko da Irañetakoa “egoera nahasia” edo Burundako *narru* ‘larru’-rekiko, baina jokabide hori Sakanako erdigunean edo Burundan baizik ez da kanonikoa, Nafarroa Garaiko erdigune linguistikoari loturik dagoen Arakilen ez.

4) Sozietiboaren morfeman Irañeta eta Sakana erdialdea batera doazela esaten zaigu; egia da Irañetan *-ki* erabiltzen dela, baina bada *-kin* ere, eta ez da aise bertan erabilera hau berria ala zaharra den jakitea: Erizkizundiak *-ki* dakar, baina Gastesi XIX. mendeko idazleak *-ki* nahiz *-kin* dakartza; guk Irañeta ondoko Ihabarren *-kin* bildu genuen 1983an eta baita *EAEL*-k ere; pentsa liteke *-ki* arkaismoa dela erabilerarik zaharrena.

5) Ablatiboko *-ti* morfema Sakana erdialdean egotea eta Irañetan *-ti* & *-tik* dimorfismoa egotea, ez dugu uste egoera nahasia denik; besterik gabe, erdigunetik etorri den berrikuntza bat Irañetaraino iritsi dela adierazten digu, gordetzaileago dirauen Sakana erdialdera ez dela iritsi.

6) Etxarri-Aranatzen eta Ergoienean Nor Nori Nork aditz sailean **eradun*-etik eratorri adizkiak eta Arbizutik ekialdera *-i-* errokoak egoteak, ez du laguntzen Sakana erdialdea eta Irañeta-Arakil batera doazelako ikuspegia; erakusten du, hori bai, Arbizutik eskuin *-i-* erroko adizkiak ditugula, ez gehiago eta ez gutiago; Etxarri-Aranatz eta Ergoiena gordetzaileek Arbizu, Lakuntza, Irañeta lerrotik eta Arakildik bereiz diraute.

Aldaera lexiko eta hitzetan desberdintasuna

- *ostu* (Lakuntza) / *ebatsi* (Irañeta) /
- *masuste* (Lakuntza) / *martutse* (Irañeta)
- *arte* (Lakuntza) / *erte* (Irañeta)
- *ata* ‘atera’ (Burunda, Sakana erdialdea) / *atra & ata* (Irañeta)
- Lakuntzako *goizalde* eta *amapunteko* edo *aittapunteko* vs. Irañeta eta Murginduetako *argiaste*, *aitegutxe* eta *ama(g)utxe*
- Lakuntzako *itxi*, *aitzur* eta *aixun* ‘asun’ aldaerak vs. Irañeta eta Murginduetako *ertsi*, *eltzur & altzur* eta *auxiñ*.
- Sakana erdialdea, Irañeta: *bildur* / Murginduetatik eskuin *beldur*, Imotzen, Ultzaman, Anuen, Bidasoaldean, Goizuetan, Baztanen edo hego-nafarreran bezala.
- Lakuntzan *irigi* eta Irañetan *idei* dena, *ideki* da Murginduetan.

6. Arazo historiko filologikoak

horiak Leizarragaren lanean / Zuberoako lehen testuetan ageri da, baina lehenik Leizarragaren lanean, beharbada haren laguntzaile zuberotarren eraginez

<*euguerdi*> (1782ko Alphonsa Rodriguez-en itzulpenean): nola irakurri behar da, *euguerdi* ala *eugerd*? /

EHHA inon ere ez da *euguerdi*-rik ageri: *egordi* eta *egurdi* eta *eguerdi* eta *egüerdi*, ez dago *eugerd* edo *euguerdi*-rik; izatekotan Labetzeko Arnaud Mazain berriemailearen *e(u)guerdi* (2006).

Gaiak:

Guneak: Maule, Atharratze, merkatua /

Merkatuaren eragina ez da hiri horretakoa, koinearena baizik.

Testuak: Etxepare, 1651ko pregariorac, Beriain, Bazkazane, Suarez d’Aulan, Alphonsa Rodriguez, Laneufville

Barrutia, Lapurdiko XVI. mendeko gutunak, Portal, Sevillako olerkiak

Goitik beherako koherentzia bilatu behar da garaiko testuekin eta ondoko garaiko ahozko mintzoarekiko triangulazioak egin behar dira; cf. Koldo Ulibarri 2013 ere:

Ulibarri, K., 2013, “Testuak kokatuz dialektologia historikoan: egiteetatik metodologiara”, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Kongresua*, EHU, Gasteiz, 511-532.

Alphonsa Rodriguezen itzulpena (1782): arazoak

- Bonaparte printzeak 1869ko *Le verbe basque en tableaux* lan ezagunean “le traducteur mixain du Rodriguez, lui aussi, a jugé convenable d’emprunter au dialecte souletin plusieurs terminatifs du futur simple, plus ou moins modifiés d’après le caractère du bas-navarrais oriental” dio; cf. *Opera omnia vasconice* I (1991: 442).
- Jean-Baptiste Darricarrère-k Tartasen 1666ko *Onsa hilceco bidia*, Pauen 1740 urte inguruan argitaratu zen *Catichima edo fediarren eta guiristino eguien explicacione laburra* eta Alphonsa Rodriguezen 1782ko itzulpena Amikuzeko mintzoan kokatu zituen (1911: 17).
- Georges Lacombe ere, 1782ko Alphonsa Rodriguezen itzultzaile Lopez apezaren berri zenbait eman ondotik, itzulpenekoa *incontestablement* Amikuzeko euskaratzat jo zuen. Lanaren zubererazko eta lapurterazko bertsio argitaragabe bana ere badaudela adierazi zuen (1931: 69).
- Ondotik Karl Boudak Lopezen laneko adizkiak Amikuzekotzat ikertu zituen eta esan hori oinarritzeko hizkuntza-aldaera batzuk eskaini. Ikertzaile honek baliatu zituen formak egoki dira hein batez (1948: 596), baina gure ustean arazo nagusia ez datza ezaugarri horietan, liburuan ageri diren eta Boudak aipatu ez zituen beste batzuetan baizik: idazkia esku amikuztar batek egin zuelako hipotesia erlatibizatzen duten beste ezaugarri batzuetan datza auzia. Ez dugu adierazi nahi Boudak testua Amikuzekotzat jo izana hutsegitea izan zenik: darabiltzan argudioetarik batzuk zuzenak dira, baina zinez auzi konplexua da *Pratica*-ko euskara nongoa den jakitea.
- Luis Villasante euskaltzainak ere hitz iduriak dakartza eta “curiosa obra”-tzat jo zuen itzulpena; Tartasen mintzoa bezala Amikuzekotzat jo zuen *Pratica*-koa (1979: 114).
- Martin Haase-k duela urte multso bat zioenez, berriz, “Baxenafarroan badugu testu zahar bat (Lopez 1782), Oztibarrekoa” (1994: 182, 15. oh.).
- Ondotik Jean-Baptiste Orpustanek berriz ere Amikuzekotzat jo du zorioneko itzulpen hau (1998: 232).

Honako adibideok erakusten digute *Pratica* funtsean Baxenabarreko euskaran ondu zela (pare bakoitzean lehen forma 1782ko Alphonsa Rodriguezen itzulpenekoa da eta bestea XVIII. mendeko Zuberoako testu zenbaitetakoak):

- aldaera lexikoen adibide zenbait: *anitz / hanitz* (Olor kat, 1706: 37, 62), *atchiki / etcheki* (Maister, 262), *bederatzi / bederatçu* (Olor kat, 30), *eskuinnheco / aldescugnian* (Olor kat, 9), *ezarri / eçary* (Olor kat, 35), *galdata / galthatu* (Maister, 11), *gau / gai* (Maister, 83), *girstiño / chyristi* (Olor kat, 69), *garizuma / goroçuma* (Olor kat, 6), *hurrandu / huillantü* (Olor kat, 103), *inçun / ençun* (Olor kat, 6), *kotsu / khoçu* (Maister, xvij) & *khoçatu* (Olor kat, 59), *kurutze / khurutche* (Olor kat, 2), *mutil / mithilgoua* (Maister, 170), *pagatu / pphaca* (Olor kat, 78), *barkatu / ppharcatu* (Olor kat, 96), *utzi / eytci* (Olor kat, 40) & *utci* (Olor kat, 11), *zalhu / zalhe* (*Charlemagne*, 261)
- adizkietan *izan*-en Nor sailekoa da hau: *cirete* ‘zarete’ / *(et)ciradeye* (Maister, 326)
- Nor Nori sailekoa da beste hau: *çaukona & çakona* ‘zaiona’ / *çeyon* ‘zaion’ (Olor kat, 51) & *beytçayo* ‘baitzaio’ (Olor kat, 62)
- Nor Nork dira *hut* ‘haut’ / *ayt* (Olor kat, 81) eta *dute / duye* (Olor kat, 66)
- Nor Nori Nork sailari dagokio *deracogu / deriogu* (Olor kat, 51-2)

Alderdi morfologikoaz denaz bezainbatean, egungo euskaran Zuberoan baizik ez dira ageri gure 1782ko *Pratica* itzulpeneko hurranen ezaugarriok:

- a) *batciak* ‘batzuk’ izenordain zehaztugabea ondotik *besthiac* duela: Nafarroa Behereko 1740 inguruko katiximan *batciac ... berciac* (21) dugu eta 1786koan *batciac... berciac* (28)
- b) pertsona izenordain indartuen *gihaur & zihaur* aldaerak, Hego Euskal Herrian Erronkarin ere ibiltzen zirenak; 1740 inguruko katiximan *guhaur* dago eta 1786koan *gouhaurec* (38), baina bigarren honetan 111 orrialdean *guihaurec* eta 113-n *guihaur baithan*
- c) hirugarren graduko *hurak* erakusle plural iragangaitza, Erronkarin eta Zaraitzun *kurak & urak* zena. Oihenartek, 1740 inguruko Paueko katiximak edo Le Quien de Laneufvillek argitararazi 1786ko Akizeko katiximak ez dakarte ***“hurak” eta Amikuzeko egungo euskaran ez diogu guk inongo lekukori inoiz entzun; Oztibarreko Jutsin ere ezezaguna dute erakusle hau
- d) berebat, *gañan* postposizioak ezkerrean inesiboa har dezake *Pratica*-n, nahiz genitiboa jokatzen duten adibideak ez diren falta: *erakazten derauskun eguietan gagan unxa goguaketac eguinic* (121) / *penxaketa cite beste religioniaren eguien gagan* (122)

Aditzetan ere badira hainbat ezaugarri *Pratica*-n Zuberoara begira jartzen gaituztenak: esate batera, **edin*-en ahaleko *ditake* adizkiak hirugarren pertsona plurala adieraztea Zuberoako gertakaria da eta *Pratica*-n bi aldiz ageri da: (89, 343). Halaber, *laite* adizkiak plurala adierazten du *Pratica*-n adibide batean: *pundu gucietan hain arhinzki igaraiten tuçu, nun kassi ikatz gorrietan gagan hain fite ibilteraz gueroz, ezpailaite*

erra (137); frantsesez ere plurala da jatorrizkoa: *ils ne pourroient se brûler* (RD 2, 89). Zuberoan ere plurala da, baina *lite* aldaera dakar Inxauspek (1858: 153).

Ahaleko adizki hipotetikoa da *laite* ‘liteke’ —Zuberoan bezala adibide batean ‘daitezke’ adiera plurala du (137)— eta itzulpenean bederatzi aldiz ageri da. Ordea, liburuak adibide batean *beileite* dakar, kausal-azaltzailearen *bei-* aldaera foniko asimilatu hori ez da liburu guztian behin baizik ageri; hala *bei-* nola *leite*, XVIII. mendeko Zuberoako testuetan ageri dira eta egungo Zuberoan ere *bei-* egiten da, baina Baxenabarren *bai(t)-*, ahozkoan *bit-* bilakatu ohi dena. Orduko testuen arabera eta oraingo ahozko mintzoaren arabera, forma bakoitza sistema bati dagokio, ez besteari. Gauzak bestela izan balira eta *bei-* aurrizkia edo *leite* adizkia Baxenabarreko ekialdean baliatuagoak izan balira, testuan ez ziren agertuko ehundaka *bai(t)-* eta *bei* bakar bat eta bederatzi *laite* eta *leite* bakarra, ehunekoetan ez litzateke logikoa. Agerpen maiztasun hain desorekatu honek guri bederen zerbait gertatu zela pentsarazten digu: inprimategirakoan norbaitek zertxobait aldatu zukeen edo aldatzen hasi zatekeen?

Nor Nori aditz sailean *izan*-en iraganean *zitzakon*, *zitzauzien*, *zitzeen* erakoak dira nagusi itzulpenean, baina behin *-za-* gabeko *etceitan* ‘ez zitzaidan’ ageri da, Zuberoan legez, nahiz kasu honetan aitortu behar den egun Baxenabarreko ekialdean ere inoiz ageri direla honelako aldaerak; *zatan* da erabiliena Amikuzen eta ez da *zitzaitan* falta, baina Amoroitze-Zokotzen *zeitán* bildu zen 1974an eta Behaskanen *zaitán* 1998an; cf. Irizar (2002a: 87 eta 160).

7. Euskalkien sorreraz

Ezaugarri bateratzaileen berrikuntza, Iruñearen euskal eragina: Lapurdi eta Nafarroa Garaiko ezaugarri bateratzaile berankorrak.

Beraz, bereziki jakin beharko genukeena honakoa da:

- a) ea bi abiagune desberdin egon ote ziren, bata Iruñean eta bestea Lapurdin, baina Lapurdiko ezaugarri berriak bertatik Nafarroa Garaia-aren ekialdera eta batzuetan Baxenabarrera heldurik eta
- b) ea abiagune bataren garaia bestearena baino zaharragoa ote den, eman dezagun Iruñeko zaharragoa Lapurdiko baino, ala alderantziz, Lapurdiko berrikuntzak lehenik gertatu ote ziren Iruñekoak baino, ala abiagune bateko eta besteko ezaugarri berriak garai beretsuan abiatu eta hedatu ote ziren kanporat eta ea zein izan diren batetik eta bestetik hedatu diren ezaugarrien geografia-hedadurak, eta ea Baxenabarrek zein jokoera duen honetan guztian

- c) interes betekoa da jakin ahal izatea aspaldiko garaian zein hartu-eman izan zuten Lapurdiko eta Nafarroa Garaiko euskarak, egin baitaiteke hirugarren galdera bat ere: euskara zatitzen eta emeki euskalkiak agertzen hasi ziren garaian, betiere Mitxelenaren arabera Goi Erdi Arotik honat, sasoin dialektal hartan Lapurdi eta Nafarroa Garaia hizkuntzaz baterago ote zeuden? Eta aldi haren ondotik euskara garai postdialektalean sartzen ari zelarik, Nafarroa Garaiko eta Lapurdiko euskal mintzoez aski batera edo azpitalde berean zenbat denboraz jarraitu zuten, gerora emeki-emeki elkarrengandik urrunduz joan baino lehen?

Nafarroa ipar-ekialdeko eta Lapurdiko berrikuntza eksklusiboak

Isidore Dyen-ek dioen legez, “the total weight of the coincident innovations of one subgrouping could be regarded as inversely proportional to the sum of the probabilities that these innovations were common” (1978: 49); ez da zertan esan bilatzen ditugun berrikuntzei so egiterakoan erne jarrarazten gaituela honek.

1. Azentueran batasuna dago Lapurdiko itsasaldearen eta Nafarroa Garaiko ipar-ekialdearen artean; Bidasoaldean Bortzirietarik Basaburu Txikiko Beintza-Labaieneraino bederen, [2 azentua ibili da, hitzaren ezkerretik abiatu eta indarra harturik bigarren silaban kokatzen dena; Donibane-Lohizunen XVIII. mendearen bukaeran sortu Pierre Urte Kamino idazlearen testuetan ere azentuera hau ageri da, baldintza bat erantsirik, ordea: azentuak hondarreko hiru silaben barrenean kokatu behar du. Koldo Mitxelenak (1972: 118) Bidasoaldeko azentueraren hurranen urrats diakronikotzat jo zuen Urterena, ezaugarri hauek dituen: paradigmaticoa da, erroaren bigarren silaban kokatzen da eta ez ditu kasu atzizkia, definizio maila eta numeroa aintzat hartzen; hitz fonologikoak (hitza + atzizkia) lau silaba baino gehiago dituenean, litekeena da azentua azkenurreko silabatik ezkerredera ez lerratzea; honelako hitz luzeetan ezkerretik hasirik bigarren silaba ez da azentuduna. Nolanahi ere den, zaku berean sartzen ditu Mitxelenak Lapurdi itsasaldeko eta Nafarroako Bidasoaldeko azentuera. Azentuerek arraz zatitzen dute Euskal Herria, ez dira gertakari zaharrak.

2. Aipagarri da *eu* diptongoa, gure eskualdean bi hitzetan monoptongaturik dagoena, beraz, emankortasun gutiko ezaugarria da, eta hedadura-eremu desberdina du aldaera bakoitzak, gainera; arazoa da hau biak fenomeno beratzat jo nahi dituenarentzat eta kronologikoki ere gaia ez dago argiago, testuak agertu aitzineko datuak falta ditugunez; nolatan ere den, biak ezker eta eskuin hedatu baitira, sorburua Lapurdiko iparraldean dutela dirudi. Leizarraga-Axularrek monoptongaturik dakartzate Lapurdin, baina Nafarroa Garaiko datu zaharrik ez dugu; Beriainek

ez dakartza hitzok⁶. Aurkezten ditugun Nafarroako datuak XX. mende bukaerako *EDEL* eta *EHHA* atlasen emaitzei dagozkie: *uri* aldaerak Bidasoalde guztia —Donamaria barne—, Baztan, Zugarramurdi eta Lapurdi gehiena lotzen ditu: bertan, itsasaldea eta barreneko aldea dira *uri*-ren erabiltzaile —Mugerre, Beskoitze, Urketa, Uztaritze, Itsasu eta Bidarra barne, baina Arrangoitze, Hazparne-Makea eta Bardoze salbu—; Baxenabarren ez dago *uri*-rik, *euri* ibiltzen dute, baina Bidarra salbuespena da, *uri* esaten dute. Zuberotarren *ebi* aldaerak diptongoak iraun duela erakusten digu: Egiategik eta Inxauspek *euri* darabilte, *Charlemagne* pastoralean *ebri* dago eta Etxahunek *ebi* dakar.

Aldiz, *uli* aldaerak hedadura handiagoa du: Lapurdi guztian eta Baxenabarren ibiltzen da eta Zuberoan ere *ü*- dago. Nafarroa Garaian ere zabal dabil, izan ere, Bidasoaldeaz eta Baztanez gain, erdigune guztia harrapatzen du: Luzaide, Erroibar, Artzibar —*auli*-rekin batean— Esteribar, Txulapain, Ultzama, Atetz, Imotz, Larraun eta Basaburua. Gainerateko saihetsetan falta da: Sakanan, Araitzen, Leitza-Ezkurra-Goizueta lerroan eta Aezkoa-Zaraitzuetan.

3. Lapurdin pluraleko erakusle genitiboa absolutiboko aldaeraren gainean eraiki da, Materreren adibideok lekuko: lehen mailan *hawk* (abs.), *hauken* (gen.), baina inesiboan *hautan* / bigarreanean ez da gertatzen: *horiek* (abs.) / hirugarren mailan *heken* (gen.), baina *hei* (dat.). Materrek legez, Axularrek genitiboan *hauken* eta *heken* dakartza, baina esaterako, datiboan *hau* eta *hei* eta genitibo lokatiboan *hautan* eta *hetan*; Xuriok *hawkien* eta *hekien* dakartza genitiboan (359), eta baita *heien* (441) ere; soziatiboan *hequiequiñ* (127) eta destinatiboan *hequientçat* (440) dakartza, nahiz datiboan *hei* (363, 440) eta inesiboan *hautan* (448) eta *hetan* (441) dituen.

Aldiz, XIX. mendeko idazkietan zehar kasu gehiagotara iritsi da analogia Lapurdin, Nafarroan iritsi den mailara, hain zuzen ere: datibo, soziatibo, destinatibo, instrumental, inesibo edo ablatibora. Nolanahi ere den, ez dirudi analogiaren hedadura aurrehistorikoa denik; Leizarragaren 1571ko liburuan erakusleak ez dira analogikoak zehar kasuetan, balirudike beskoiztarrak idazten dituen aldaerak berrikuntza gertatu aitzinekoak direla: *hawk*, *hauei*, *hauen*, *hautarik* lehen mailan eta *haei*, *hayen*, *hekin*, *hetan*, *hetako*... hirugarrenean; beharbada, zuberotar artean egonik ez zituen islatu nahi izan, zail da haren euskararen hainbat ezaugarri interpretatzea: Lapurdin analogia hau XVI. mende aldera gertatu zela uler liteke? Ez jakin.

⁶ Gipuzkoan XVIII-an eta Pirinioetako Zaraitzun XX. gizaldiaren bukaeran *eutzi* aldaera dugu, Etxeparek legez; Zuberoan *eitzi* dago XVIII arte eta beharbada baita XIX-an ere; *eitzi* dago Erronkarin XIX eta XX-an; Nafarroa Garaian bada *iutzi* testuetan eta Bizkaian *etxi* XVI-XVII-an eta Laudion XIX-an. Hauen tankerakoa da *euskara* ere, **enus*- oinarria baldin badu, bederen, Etxepareren *heuscara* gogoan: Lapurdiko itsasaldean *eskara* dago, Ziburuko Etxeberri, Harizmendi edo Darreche 1720ko Ziburuko erretora lekuko, baina Materrek *euskara* dakar eta gainerateko Lapurdin *eskuara*, Baztanen legez. Bortzirietan *euskara* da, baina Etxalarren *uskara*, hego-nafarreraz edo Zuberoan bezala.

Nafarroan ere bada gertakari hau, nahiz testuen aldetik gabezia gehiago dagoen Lapurdin baino. XVII. mende hasierako Beriainen Iruñerriko liburuetan ez dago analogiarik: *gauza ohoc / ohec / ehec* dira aldaera absolutiboak, eta inesiboan *ohetan & ayhetan*; ondoko garaian absolutiboan oinarritzen dira erakusleen zehar kasuak Nafarroa Garaiko erdiko eta ipar-ekialdeko alderdian, hau da, Imotz, Ultzama, Baztan, Bortzirriak alderdian gehi Gipuzkoako Irun-Hondarribian; inesiboa *oketan* da Imotzen (Apalauza 2008: 94) nahiz Ultzaman (Ibarra 1995: 328); Ultzamakoak dira *ok & okek* (abs. nahiz erg.), *oken* (gen.), *okendako & okentzat* (dest.), *oketako* (gen. lok.)...; Baztanen hirugarren mailan *eki, eken, ekena, ekendako* ditugu (Salaburu, Lakar (lag.), 2005: 68) eta Bruno Etxenikeren itzulpenetan lehen mailako *oken* (gen.); datiboan *oki* dago Baztango testuetan. Erakusleen bigarren mailan Irungo dotrina batean *oyeki* datiboa dugu. Hondarribia, Irun eta Bortzirietako eskualdean izen arruntean ere gertatzen da pluraleko jokabide analogiko hau; Hondarribian datibo, genitibo eta destinatiboan: *katúakeri, katúaken* eta *katúakentzat* (Hualde & Sagarzazu 1991: 141). Holmerrek honelakoxeak bildu zituen Nafarroako Arantzan, Bortzirietan (1964). Ordea, Nafarroa Garaiko saihets gehienak berrikuntza hau gabe ageri zaizkigu: ipar-mendebalean, Areso-Leitza nahiz Arano-Goizueta alderdian, hego-mendebalean Sakana eskualdean, eskuineko saihtesean Aezkoan, eta oro har hego-nafarreran ez dira erakusleen aldaera analogikook ibili. Egiazki, hedadura geografiko erdiguneko eta iparrekialdeko honek eta XVII. mende hasierako Beriainen liburuetakoko lekukotasun ez berriztatuek gutziz zailtzen dute Nafarroa Garaian berrikuntza zaharra delako interpretazioa. Erakusleen zehar kasu analogikoez Lapurdi eta Nafarroa Garaia geografiaren aldetik elkartzen dituzte, eten geografikorik gabe, eta berrikuntza eskusibotzat ere har liteke gure hau, baina Nafarroa Garaian ezaugarria ez da herrialdeko saihtesetara heltzen eta Baxenabarre-Zuberoetan ere falta da. Ez dakigu xuxen noizko berrikuntza den, baina ez dirudi zaharra.

4. Ñabardura geografiko-kronologiko anitzen beharra badu ere, *nior, nion...* izenordain zehaztugabeen saila ere aipagarri da. Nafarroa Garaian ekialdean iparrean eta erdialdean ibili da edo ibiltzen da, baina ekialdeko hegoaldean ez. Esate batera, erdialdean, Ezkabarte ibarreko Orrioko 1750eko gutunean *nior, nioiz* eta *niolataco* ditugu (Satrustegi 1987: 81) eta Ezkabarteko 1828ko dotrian *nior* (381); Iruñe ondoko Txulapaingo Nuin herriko 1826 inguruko testu batean ere *nior* dago (Ondarra 1982: 396). XX. mendean Ezkabarten *ñor* ‘inor’ bildu da eta Odiatan *ñok* ‘inork’ (Artola 2001: 503); berebat, egun Ultzaman *nior & inor*, biak ageri dira (Ibarra, 1995: 325); Anuen eta Esteribar gehienean *iñor* dakar Etxaidek (1989), baina Eugin *nior* eta Erroibarren ere *nior, nion* sistema dago. Auritzen *nior* eta Luzaiden *neor* bildu dira (Etxaide 1989). Aezkoa-Zaraitzuetan *n-* gabeko *yor, yon* era egiten da, baina hegoalderago XIX-XX-etan Eguesibar eta Artzibarren *n-* sistema ibiltzen zen. Hego-nafarreran *ior & igor* era nagusi da Goñerrian edo Izarbeibarren; Gesalaten *inior, iniolako* dugu Muzkiko testuetan, baina Elizalde *ior & yor, yon* zerabiltzan (1735), Beriainek bezala (1621); Sakanan *iyor* ibiltzen da, baina Arakil aldera jotzean *iñor* ageri da. Iparrerago ekialdera joz gero Zugarramurdi-Urdazubin *n-* dago eta Baztanen ere bai; egun Baztangoizan dirau, nahiz bertan *i-* era ohikoagoa den, baina iraganean badirudi ibarrean hedatuago zegoela, Elizondoko XIX. mendeko katixima lekuko, eta Bidasoaldean ere, Etxalar eta Narbarteko idazki zaharretan *n-* era ageri da (Zelaieta 2008: 179-80). Ezaguna denez, Ipar Euskal Herrian ere nagusi da *nehor, nehon* saila; Lapurdin *nehor & nihor*; saihtesean, *ihor & ihur* era dugu Zuberoan, esate batera Belapeireren lanean; badakigu ahoskatzean *ihũẽ* bezalakoetan hiru bokalak sudurkari egin ohi direla (FHV, 1977, 304). Baxenabarren Garaziko Etxeparek *ehor, ehon* saila baliatzen zuen, Zuberoaren aski antzera, baina egun *n-* aldaerak nagusi dira, *nihor* Amikuze eta Bardozen eta *nehor* gaineratekoan; lekua adierazteko, berriz, *nihun* egiten da; XIX. mendeko katiximetan ere *n-* dago. Pentsa ote daiteke, beraz, beharbada Baxenabarrera berrikuntza ezkerretik —Lapurdi alderdi horretatik— etorria dela?

5. Subjektua bigarren pertsona delarik, **ezan* aditz tripertsonaletan *d-* morfema analogiaz iragan da agintezko adizkietara eta berdin gertatu da **erazan*-etik sortuetan Nafarroako hego alderdietan: Leizarraga idazlea herri xehe lapurtarraren erabilerarekin leiala baldin bada, ez dirudi berrikuntza hain zaharra Lapurdin, Beskoitzeoak ez baitakar, baina XVII.aren hasieran Materrek bai: *barka diatçaguçu* (2) eta Etxeberri Ziburukoak eta Gazteluzarrek ere ibiltzen dute, baina Axularrek ez. Hiperzuzenketak ere badira: *çuri escaintçen darotçut, othoi guarda eçaçun* (Zib Etx, 54); *errecibi deçaçu* (Arg, 9). Xurioren 1788ko edizioan *dieçaguçue* (iv), *dietçagutçu* (73) edo *dieçadaçu* (vii) adizkiak ditugu; ezaugarri hau eskuin Baxenabarrera hedatuz joan zela dirudi, ez baita ageri XVIII. mendearen erdia arte; Etxeparek ez darabil, ezta ekialdeko kutsu handia duen Lopezen 1782ko itzulpenak ere, baina 1740 inguruan Suarez d'Aulan-ek eginarazi katiximan *barca ditçaguçu* (8) ageri da eta XIX. mendeko katiximetan aldaera zaharrak eta berriak elkarren ondoan ditugu Baxenabarren; Zuberoan Maisterrek agintezkoetan aldaera zaharra darabil 1757an: *eracoux eçadaçu bide chuchena* (359); xedezkoetan darabil *d-*: *cer nahibeita gaiça eman diaçadaçun* (365); ehun urteren buruan bide beretik jokatu zuen Inxauspe gramatikalaria: agintezkoan *izadâzi* vs. xedezko *dizadazûla* (1858: 92). Nafarroan XVII-an Beriainek *emandrazaguçu* (1621: 92r) dakar eta Estelleriko Elizaldek *dazaguzu* (5) & *dazquiguzu* (44); eskuin, Baztan eta Aezkoako XIX. mendeko testu berankorrek ere *d-* dakarte. Uharte-Arakilgo eta Araitz ibarreko Intzako testuek *barca dazquiguzu* dakarte XIX-an, baina Amaia Apalauzak *d-gabekoak* bildu ditu XXI. mendean Basaburu Handian eta Intzako Azkaraten. XIX. gizaldiko Ultzamako testuan *zaguzu* & *txaguzu* aferesidunak daude, interpretazio zailekoak. Datuok ikusirik uste dugu uler litekeela Lapurdin eta Nafarroa Garaian XVII-an ageri den berrikuntza hau bat eta bera izan daitekeela, ez direla bi berrikuntza paralelo; dirudienez, ondotik Baxenabarrera ere hedatu zen, baina ez dugu interpretazio hau sendotu edo gehixeago findu lezakeen eskualde horretako XVII. mendeko testu jatorrik.

6. Lapurdin *-zi* dago *egon* eta *joan* aditzen pluraletan, baina ez da hedatu Baxenabarrera, gogoan izanik, gainera, herrialde honetan aldaera perifrastikoak baliatu direla *joan*-en trinkoen ordainetan. Izatekoz ere, Lapurdi ondoko Baigorriin ageri da, adibide hau lekuko: *orai baguazi Yeusalemeat*, XIX. mendeko Ibarnegarairen katiximak dakar (1999: 40). Aditz trinko iragangaitzetan Materrek *-zi* dakar: *dohazi, goazi, daudezinak* baina baita *zaudena* ere eta hirugarren pertsona pluralean *-tza*: *dagotçanac* (12); **edin*-en ere *-zi* dakar: *gaitecin* ‘gaitezen’, *zaitenzi* ‘zaitez’ —Harizmendik ere *çaiteci* & *biteci* darabiltza—; gisa berean, Axularrek ere *-zi* du, txandaketan izanik ere: *gaude* & *gaudezi*, *zaude* & *zaudezi* eta *daude* & *daudezi* / *datozi* / *goazi*, *zoazi* & *zohazi*, *doazi* & *dohazi*; baita *goazin* ere. Ordea, Urruñako 1680ko gutunetan *esgaudezela* dago (*Contr.*, 136), Leizarragak legez —*gaude* & *gaudez*, *daude* & *daudez*; *gatoz*, *datoz*; *goaz*, *doaz* & *doaza*— eta Xuriok ere honela dakar: *daudez* (67, 120) & erlatiboazko *daudecenac* (182), agintezko *çaude* (182, 331), xedezko *çaudecen* (171) edo *çaudecela* (83) eta *gaudez* (153) nahiz *gaudecen* (182) & *baicaudez* (335) darabiltza eta baita *joan* aditzaren *badoaz* (41) edo *doaceiño* (67) eta xedezko *doacen* (291) eta *çoacen* (171) ere; agintezkoan *çoaz* (493, 494) & *çohaz* (225) eta pluralean *çoazte* (169).

Lapurdiko berrikuntzatik landa, eta hein batez Leizarragaren pare, Beriainek XVII. mende hasieran *daude* eta *bagoas* dakartza eta **edin*-en pluralean ere ez dakar *-zi*: *gayteçen* (1626: 173r). Aldiz, geroagoko datuek berrikuntza salatzen dute Nafarroa Garaian: *-zi* ageri da mendebaleko

Burundan, uharte gisa, eta erdiguneko Imoztik hasirik eskuin Erroibarraino heltzen da, Basaburu gehiena, Atetz, Odieta, Txulapain, Ultzama, Baztan nahiz Bidasoalde guztia barne, baina berrikuntza hau ez da ageri Sakanako erdialdean edo Arakilen; hori bai, berrikuntza *joan* aditzean errotu da Nafarroan, *egon* aditzean ia ez da ageri *-zi*, non eta ez den muga ondoko herri zenbaitetan: Gamindek Bera, Etxalar, Igantzi edo Lesakan dakartza Bortzirietan (1985) eta Baztango Arizkunen Bozatekotzat eman zizkieten N'Diayeri *gautzi* eta *dautzi* (1970: 167); Edu Zelaietak Baztangoizan eta Baztango Basaburuan bildu ditu *-zi* erakoak *egon*-en (2008: 180). Nafarroa Garaian *joan* aditzean baizik ez agertzeak pentsarazten digu agian Nafarroa Garaiko *joan*-eko *-zi* ez dela baitezpada pluralgileko morfematzat ulertu, baizik eta Lapurdin gertatu ez den *noa* → *noaie*, *doa* → *doaie* singular berranalizatu horien analogiaz, *i* epentetiko hori pluralera joan dela *goazi*, *zoazi*, *doazi* emaitzetan, baina ez dugu inolako frogarik ikuspegi honen alde. Singularraren analogiaz gertatu bada ez litzateke hura baino lehenagokoa; testu zaharretan aldaera zaharra bildu da 1576an Ultzaman: *oray ui sorgin goaz* (*Contr.*, 107) eta Beriainek ere egoera zaharra islatzen du: *çoas* (1621: 107v), *nora nay bagoas* (31r) eta atzizkia dutela *goazenean* (25v) eta *doacen* (76v); iraganeko aldaeretan ere bai: *ciacen & ciacela* (112v); Ondarrak argitaratu XVIII. mendeko bertso batzuetan bada: *doaci & zoaci* (1993). Ikusi batera Nafarroa Garaiko eta Lapurdiko *goazi*, *zoazi* eta *d(o)azi*-k ez dute eten geografikorik, baliteke berrikuntza bera izatea; bakoitza bere eskualdeko fenomeno beregaintzat hartzeak ez dakigu zer egiantzekotasun izanen lukeen; ezin esan, ordea.

7. **ezan* aditzeko oraineko hurranen bilakabidea berankorra da Lapurdin: Xurio arte ez da *-ke* morfema pleonastikorik sumatzen —*nola iguric deçaqueguque bada salbatuac içatea* (168); badu *badeçaçuque* ‘badezakezu’ (72) ere—, baina ondotik adibideak dakartzate Baratziatek, Duvoisinek edo Zaldubik; Nafarroako testuetan ez da ageri: Beriainek *deçaquegu* (1626: 100r) eta *deçaqueçula* (1621: 57v) dakartza eta Elizalde *dezaquegu* (27); baztandar batek dakar *dezakeguke* 1880ean, Damaso Legaz arizkundarrak, baina ibarreko oraingo datuetan ez da pleonasmoa hau ageri (Salaburu & Lakar (lag.), 2005: 105); Bidasoaldean *a(h)al*-en bidez egiten da orain eta ez dakigu iraganean pleonasmoa ba ote zen, baina ez da zertan pentsatu ez zegoela; gainerateko Bidasoaldean egun ez da ibiltzen (Gaminde 1985). Bestela arras hedaturik daude aldaera pleonastikook Nafarroan: Ergoienean, Arakilen, Araitzen, Leitzan, Larraunen, Imozko herri batzuetan, Basaburuan, Atetzen, Ultzaman, Txulapainen, Odietan, Anuen eta Ezkabarten ezaugarria ageri da; Esteribar eta Erroibarko datuak ez dira erabatekoak⁷.

Sail honetan ikusi ditugun bigarren eta laugarren berrikuntza ez dakigu noizkoak diren, baina nabarmena da gaineratekoak berriak direla eta zazpigarrena berri-berria.

Azterketaren emaitza

⁷ Gamindek ibar horietan bildu ditu (1986: 190): Anueko Egozkuen *dezakeuke & dezakezuke* eta Esteribarko Eugi eta Erroibarko Mezkiritzen *dezakeguke & dezakezuke*, baina Esteribarko Usetxin *zakeu & zakezu*. Ibarrek dioenez Eugi eta Mezkiritzen ez dira pleonasmook ibiltzen (2000: 161); bestalde, Erroko testu zahar batean *zaquezu* dago (*FLV* 75 (1997): 280) eta Esteribarko Osteritzen ez da ageri *EI*-n.

Lapurdikoko itsasaldeko egileen liburuetan XVII-an ageri den ezaugarri bat Leizarragak ez erabiltzeak adierazten ote du tasun hori Leizarraga ondoko edo XVII. mendeko berrikuntza dela? Ekuazio guztiak salbuespenik gabe beti honela egiten baldin baditugu, dialektala edo literarioa den ezaugarri bati dimentsio diakronikoa makur emateko arriskua dugu; ongi dakigu Beskoitzeko kalbinista idazle sen handikoa izan zela. Eta Nafarroa Garaian ere antzera gerta lekiguke: XVII. mendearen lehen laurdenean idatzi zuen Beriain izarbeibartarrak Iruñean, baina 1729ko predikuko euskararekin alderatzen dugunean ez dakigu xuxen, erkatzen ari garena mende beteko bilakaera den, ala bi idazkien arteko alde geolektala den. Zantzu guztiek predikuaren egilea Nafarroa Garaiko hegoaldekoa dela iradokitzen badute ere —1729ko predikuko ezaugarri anitzek Nafarroako ekialdean oihartzuna dute—, ez dakigu prediku hori nongoa den.

Irakurritako testuetan ia ez dugu hautu desberdinik aurkitu Lapurdi eta Nafarroa Garaia artean. Nafarroak eta Lapurdik zenbait hautu partekatzen dituzte, eta batzuk zaharrak, baina azterketak erakusten du oro har hautuen kokagunea ez dela kasu guztietan gainjartzen, hedadura desberdinak daudela: a) Nafarroa Garaia Ipar Euskal Herriarekin, b) Nafarroa Garaia Ipar eta Hego Euskal Herriarekin, c) Nafarroa Garaia Lapurdirekin eta Hego Euskal Herriko zati batekin; eta beste hautu batean, berriz d) Nafarroa Garaia Baxenabarrerekin eta mendebaleko alderdi batekin, baina Bortziriak Lapurdirekin doazelarik eta Baztan, berriz, Nafarroa eta Baxenabarrerekin... Interpretazio zaileko konbinazio ugari dira.

Erdialdeko Euskal Herriko mintzoez baitihardugu, berrikuntzei dagokionez itxaron zitekeenez emaitzak ez dira erabatekoak, irudi lektalak ez du alderdi bakar bat. Gure datuen arabera anitz berriztatu dute Nafarroa Garaiak eta Lapurdik ondoko mintzoekin batera, hamasei ezaugarritan gertatu zaigu hedadura handiko berrikuntzan partaide izatea, Nafarroak eta Lapurdik erdiguneko Euskal Herriarekin batera berriztatu izana. Ipar Euskal Herriarekin ere kasik beste hainbestetan berriztatu dute Nafarroak eta Lapurdik, hamalau tasunetan. Nafarroa Garaia eta Lapurdi hizkuntzaz hala erdialdeko Euskal Herriari nola Ipar Euskal Herriari, bi alderdiei loturik ibili dira historikoki.

Aldiz, saioko gure lehen galderari dagokionez, bakanago berriztatu du Nafarroa Garaiak Lapurdirekin, zazpi ezaugarritan, eta argi dago Nafarroa Garaiko alderdi bat dela —eta ez guztia— Lapurdirekin berrikuntza egin duena, ipar-ekialdea, Bidasoaldea eta Baztan, hain zuzen ere; inoiz berrikuntzok Basaburu Txikira edo Ultzama alderdira ere heldu dira, baina aldi bakan, egia esan; ezaugarriak Lapurditik abiatuak izatera, eta zinez hala dirudi, berrikuntzen garaian Iruñeko euskarak hedatzeko indar ahula zukeela adieraziko luke honek eta ondorioz, ez luke arras garai zaharrekoa izan beharko. Hau esatean ez dugu adierazi nahi Bortziriek erdialdeko euskararekin edo Gipuzkoakoarekin loturarik ez dutenik, edo Baztanek Belate-Ultzama bitarte edo Esteribarren bidez Nafarroa Garaiarekin loturarik izan ez duenik, edo Oronoz-Mugairi Bertizarana edo Malerrekara begira egon ez denik.

Nolanahi ere den, emaitza honetan kopurua garrantzizkoa bada ere, ezaugarrien izaeraren sendotasun estruktural-gramatikala eta bereziki beren kronologia dira aintzat hartu beharrak; Lapurdik eta Nafarroa Garaiko ipar-ekialdeak partekatzen dituzten ezaugarri guztiek ez dute egiturazko sendotasun bera eta bestalde, tasun gehienek itxura berria dute. Interesgarri da Lapurdik eta ipar-ekialdeko Nafarroak partekatzen dituzten berrikuntzak, Nafarroako erdigunean arras hedatu diren eta nafarrera definitzen duten ezaugarriekin diakronikoki alderatzea, baina arlo honetan geografia-hedadurak ez luke gauza handirik argituko, bi eskualdeetan berrikuntzak aski hedatu baitira; ezin argudia daiteke, beraz, hedadura desberdintasunagatik ezaugarri sail bat bestea baino zaharragoa dela, eta badakigu sail bakoitzaren barreneko berrikuntzak ere, guztiak ez direla zein bere eskualdean leku berberetara hedatu, horregatik, erantzun konplexua dute 6.1 azpiataleko b-n eta c-n egin ditugun galderek; diakroniaren baitako arrazoi berezituak beharko lukete gaia argitu. Ez da aise erabakitzea sail batekoak ala bestekoak diren zaharrago, bi sailtako berrikuntza gehienek aski berriak dirudite, eta bestalde, ezin pentsatuko dugu sail bakoitzeko berrikuntza guztiak garaikide direnik ere; eta euskalkien iraganaz dakiguna hain guti izanik, uka ote daiteke sail bateko eta besteko berrikuntzak aldi beretsuan garatu izanaren aukera?

Lapurdi eta Nafarroa Garaia batera ez doazen ezaugarriak aurkeztu dira, baina argi ibili behar dugu: Nafarroa Garaia erdiguneko Euskal Herriarekin batera doan lau ezaugarriren arabera, ezagun du bi Nafarroa Garai ditugula, erdigunetik ezkerera begira dagoena —berriztatu duena— eta bestetik erdigunetik eskuinera so dagoena, Ipar Euskal Herriarekin batera iraganeko ezaugarriak gorde dituen. Kasu hauetan guztietan, erdiguneko berrikuntzak ez dira Baztan, Bortziriak eta Nafarroa ekialdeko beste mintzo batzuetara iritsi. Ezaugarriok, gainera, berriak dira, Gipuzkoa, Tolosa eta Iruñea bitarteko hartu-emanari dagozkio: Arturo Campionek zioen bezala, nafarrerari bere ezaugarriak leundu dizkion gertakaria da; esate batera, ekialdeko *genituen* zaharretik mendebaleko *ginduzen* berrira aldaketa egon behar izan du Nafarroako erdigune eta mendebaleko ibarretan; gaiaren funtsa Amaia Apalauzaren oraintsuko azterketa sendoak dakar (2012). Mendebalera ezin ahantzi Ameskoa, Lana, Burunda alderdi horretara Euskal Herriko mendebaleko hizkuntza-ezaugarri anitz heldu zirela; honek ere eragin du Nafarroa Garaiko euskararen halako kolore aniztasuna gerta dadin.

Bada errealitate gehiago ere: Nafarroa Garaiak Baxenabarrerekin batera egin berrikuntzak aipa daitezke eta hauetan Lapurdi ez da partaide, erdialderago begira dago. Eta bada dimentsio geografiko handiagoko bigarren errealitate bat: Lapurdik Ipar Euskal Herri orokorrarekin berriztatu duen zazpi ezaugarri aurkeztu ditugu, eta hauek Lapurdi eta Nafarroa Garaia arteko lotura eteten dute. Beste kasu batzuetan ere bereiz gelditu dira Nafarroa Garaia eta Lapurdi: bereziki Lapurdik bere gisa berriztatu duen zortzi tasunetan eta Nafarroa Garaiko euskara bere aldetik berriztatu den zazpi tasunetan, baina oro har, bi ezaugarri sorta hauek ez dira antzinakoak, eta beraz, euskal egoera dialektal zaharrago hura ez dago hain urrun. Nafarroa Garaiko hegoaldean ere zortzi berrikuntza berezko sortu dira, baina horiek Lapurditik urrun daude, herrialde honekiko hartu-eman zuzenik gabe eta ez dute nafarrera definitzen, haren hegoaldeko alderdia baizik. Oro har Nafarroa Garaiko hegoaldeko ezaugarri berritzaile hauek ere berankorrek direla esan daiteke, Estellerritik Aezkoaraino doazen ezaugarri horiek funtsatzen duten hego-nafarrera azpieuskalkiak ez dirudi hain errealitate zaharra, ezker-eskuin doazen isoglosok ez dira zaharrak.

Eta bestalde, ohar gaitezen Lapurdik eta Nafarroa Garaiak zeinek bere aldetik dituzten berrikuntza eskusibook ere ez dutela kasu guztietan elkar baztertzen, ez doazela beti elkarren aurka, aldi batzuetan berrikuntza ez baita Nafarroa Garai guztikoa, eskualde batzuetakoa baizik. Nafarroa Garaiko berezko berrikuntzek errealitate garden bat erakusten dute: zazpi ezaugarri horietarik hiruzpalautan, Nafarroa Garai gehieneko ezaugarri

berria ez da Bortzirietara edo Baztana iritsi: beste dinamika lektal batean iraun dute hauek, beste grabitazio indar linguistiko baten barranean, Lapurditik hurbil, eta dirudenez luzaz, baita Elizaren kudeaketaren bidez ere. Nafarreraren berrikuntza batzuk bildurik ere, Baztan-Bidasoaldeko euskaldunek ez dituzte nafarreraren berrikuntza guztiak bildu, batzuk bai eta beste batzuk ez. Hartara, mailaz mailako irakurketa behar da errealitate konplexu hau aztertzeko, baina auziaren funtsa ezaugarri hauen guztien alderdi diakronikoan datza. Nabarmena da hautuek ez dituztela Nafarroa Garaia eta Lapurdi bereizten: erakusleetan, izenordain indartuetan, morfologiako kasu atzizki batzuetan, **iron* zaharrean edo aditz sistemako beste ezaugarri batzuetan ez dago batetik bestera alde handirik. Berrikuntzak ere elkarrekin franko egin dituzte, hamalau gure datuetan, eta orokorragoko hamalau hauezaz gain, eksklusiboki beste zazpi ondu dituzte Baztan-Bidasoalde horretan; halaz ere, oro har berrikuntzok itxura berria dute.

Ez dakigu iragan zaharrean gauzak nola ziren: nolakoa zen Nafarroa Garaiko, Baxenabarreko eta Lapurdiko euskara Behe Erdi Aroan? Ez dirudi hizkuntza-egoera hura hain urrun dagoenik ere, eta uste dugu ez dela baztertzeko ahal iraganean Lapurdi eta Nafarroa Garaia hizkuntzaz aski hurbil izateko aukera, baina garai dialektaleko beren berezko berrikuntza zahar haiek aurkitu arte hau ez litzateke hipotesi bat baizik. Badakigu gerora anitz ezaugarri berri erdiguneko Euskal Herritik Nafarroa Garaiaren mendebalera etorri direla, baina ez Nafarroako erdialde guztira ezta ekialdera ere. Ekialdean badakigu Zuberoak eta Erronkarik beren artean hartu-eman hertsia izan zutela; beharbada hauexek dira Euskara Batu Zaharretik bereizten lehenak. Ekialde haren ondoan, Baxenabarrek Zuberoarekin edo ekialdearekin hainbat berrikuntza egin duela ere badakigu, Lapurditik bereiz, eta inoiz baita bere-berezko berrikuntzak sorturik ere. Kasu bakan batzuetan Baxenabarrek eta Nafarroa Garaiak berrikuntza bera egin dute, Zuberoarekin batera, Lapurditik bereiz. Xehekiago aztertu beharko dira honek guztiak hartzen duen puzzle antza, saio honetako hizkuntza-ezaugarri batzuk eta baita hemen agertu ez diren beste batzuk ere. Ez da ezina iraganean Lapurdi eta Nafarroa Garaia hizkuntzaz aski batera ibili izana, orain baino hurbilago bederen bai, baina Baxenabarreko euskararen iraganeko berri ere beharko luke azterketa edo puzzle honek.

Baliatu ditugun hainbat eta hainbat datu post-dialektalak dira, dialektoak lehen garaian —garai dialektalean— zatitu ondoko aldaketak: berrikuntza post-dialektal hauen hedadurak berankorra behar du izan, eta inoiz gardenago egon zen egitura, zatiketa edo eskema bat estaltzen digu, baina egoera zaharrago hark ez du horren urrun egon behar ere; ez dirudi. Esperimentu honen bitartez aukera bat zabalik utzi nahi izan dugu: etorkizuneko ikerketa gehiagok eta hain beharrak ditugun diakroniaren erakutsiek saio honetan aurkeztu den ikuspegiaren aldeko ala aurkako datu gehiago ekarriko dute; itxaron dezagun, halaz ere, Hock-en “next to impossible to classify dialects in terms of their genetic relationship” delako adierazpen hori ez egia bilakatzea.